

Új Örményország.

(Második és befejező közlemény.)

Sajnos, hogy Új-Örményország földrajzi egységének módjára, nem sikerül az örményeket magukat illetőleg, sem azok anthropologiai s ethnographiai egységét, sem népesedési nagyobb tömörüléseket őshazájukban vagy másutt kimutatni. Némelyek szerint sok bennük a szemita vér, bár nyelvük után ítélve az iráni (perzsa) népesaláddhoz lennének sorozandók. Török-Örményországban, Kurdisztán s Kis-Ázsia területén szétszórva találjuk őket — a többi lakosság közt elvegyülve majdnem mindenütt. — A török szálmékből (közigazgatási évkönyvekből) vett adatok ugyan nagyjából megbízhatatlanok, de miután nagyobb területekről (vilajetekről) de sőt még kisebbekről (szándásokról, kazákról) sem rendelkezünk más megbízhatóbbakkal, meg kell bennük egy kis módosítással nyugodnunk, a mint ezt a legtöbb konzul s *Cuinet*-nek ázsiai Törökországot tárgyazó nagy 4 kötetes statisztikai munkája nyomán *Selenoy* vezérőrnagy, a csász. orosz földrajzi társaság kaukáziai osztályának alelnöke tette, utóbbi után meg *Supan* teszi a Petermann-léle közlemények 1896. januári füzetében. *Supan* szerint *Trotter* angol őrnagy erzerumi katonai megbízott és konzul 1880-ban, a török közigazgatás hivatalos adatai alapján, az Oroszországgal határos vagy attól nem távol fekvő 9 vilajetben (Erzerum, Ván, Memuret-ul-Aziz, Diarbékir, Szivász, Trapezunt, Aleppo és Adana) az összes lakosság számát 4.629,525-re tevő. Ezek között volt mohammedán 3.619,875 (azaz 78%) s örmény 726,750 (16%), görög, nesztorianus meg más keresztény 283,000 (6%). *Trotter* ezen összegek mindenikéhez, eshetőleg hibaigazításul 25%-ot csatol s így kapunk 5.786,250 összes lakosság közül 4.523,750 mohammedánt, 908,750 örményt s 357,350 másféle keresztényt; a százaléki arányok maradnak. *Cuinet* ugyanezen vilajetekre nézve (a trapezunti vilajetet

illetőleg pedig *Hippius*) 1890-ben 5.924,175 lakosságot ad; ezek közül 4.453,250 (75%) mohammedán s 838,175 (14%) örmény; görög, nesztoriánus s más fajta keresztény 632,750 (11%). Cuinet is 3%-ot csatol a hivatalos adatokhoz. Trotter a 25% hozzáadását azért tartá szükségesnek, mert a mohammedánok közül egy bizonyos szám a sorozás elől, a keresztények közül pedig a bedel vagy helyettesítési díj elől menekül, s ezeknek száma a 20—25%-ot megüli. Cuinet az 1886-iki népszámlálás adataihoz egészen önkényesen, a priori 10%-ot csatolt; számai a Trotter-éivel mégis megegyeznek — a különbség csak 3%. Az 1886-iki népszámlálás alkalmával nemzeti-ségi és vallás szerint való osztályozás nem történt s Cuinet ezt mégis megtette az 1880-iki adatok alapján olykép, hogy a főszeghez 28%-ot csatolt a 9 vilajetben s azon kívül még a mohammedánok számából 3%-ot. az örményekéből pedig 2%-át vonta le az összlakosságnak, míg a görögök s a többi keresztények összsámát ugyancsak az összlakosság 5%-val szaporította. Valószínűen azért, mert saját útazásai közben vagy más az ellékben tapasztaltaktól ily irányban értesült és értesülhetett is, mint francia származású, a Konstantinápolyban lakó nemzetközi főhivatalnok és mint katolikus az összes katolikus missziók és papság révén, s a különböző nemzetbeli számos török hivatalnok és szíriai kereskedők útján főként Aleppo, Diarbekir és Adana vilajetekben. Cuinet az, a ki az örmények számát legkevesebbre teszi: 838,125 lérfira és nőre. A konstantinápolyi *örmény patriárkhátusnak* 1880-ról szóló általános táblázata az említett 9 vilajet helyett csak hetet: az erzerumit, vánit, memuret-ul-azizit, Diarbekirt, Szívaszt, Aleppot — tehát Nagy- és Kis-Örményországot s az éjszaki Szíriát, az adanai (cili-ciai) s a trapezunti (pontusi) vilajetek nélkül veszi tekintetbe. Ezen táblázat szerint a mondott 7 vilajet összes lakossága 1880-ban: 1.831,250, ebből: 776,500 mohammedán és 780,750 örmény, másféle keresztény 274,000. Ugyanaz a 7 vilajet Trotter szerint (hivatalos török adatok 1880-ról + 25%): 4.247,000 összlakosság, 3.250,750 mohammedán, 805,750 örmény, 186,500 többi keresztény. Megint csak az a 7 vilajet Cuinet szerint (1890): az összes lakosság: 4.576,250, kik közül mohammedán: 3.461,000, örmény 705,000, más keresztény: 410,250. Nagy tehát a különbség az örmény patriárkhátus s a Cuinet meg a Trotter adatai között, különösen a mohammedá-

nokat illetőleg: az örmény patriarkhátus négyszerte kevesebb számát adja a mohammedánoknak. A hatalmak követői 1880-ban e különbséget szintén tetemesnek találták (écart énorme) s egyúttal a fényes kapu adatait visszaútasították. Miután azonban *falvak* szerint is adva van a török hivatalos adatokban a lélekszám, Supan szerint ki kell mondani, hogy az elől említett 9 vilajetben a mohammedánok száma az összes keresztény lakossághoz úgy aránylott, mint 3 vagy $3\frac{3}{4}$ az 1-hez. Az örmény patriarkhátus kimutatásában (tableau comparatif de la population mixte dans les six¹ vilayets) teljesen csakis a keresztény lakosság s e között is különösen az örmény van tekintetbe véve; a mohammedán lakosság pedig csak is a vegyes lakosságú falvakban. A megtelepedett örmény lakosságnak csupán eme részéről lehetett a patriarkhátusnak biztos tudomása. A megtelepült mohammedán lakosságot a vegyes lakosságú falvakban 396,500 mindkét nembelinek találták s hogy ezt a nekik is igen alacsonynak tetsző összeget álcázzák, 380 ezer nomádizáló mohammedánt vettek hozzá, pedig számukról a török kormánynak ép úgy alig lehetett valami biztos tudomása, mint az örmény patriarkhátusnak. Így hoztak aztán ki az örmények kevesebb mohammedánt, mint örményt, mit a hatalmak nekik eleinte — úgy látszik — el is hittek; így aztán az összlakosság száma is $2\frac{1}{2}$ -szer kevesebbet tett ki, mint a valóságban. Világos az a cél, mely a patriarkhátus előtt lebegett, mivel a táblázat a hatalmak összejegyzékéhez melléklet gyanánt volt rendelve s arra kellett szolgálnia, hogy az örményektől lakott tartományokban (a berlini traktátum LXI-ik cikkének értelmében) reformokat hozzanak be. E mellett a hatalmak idézett jegyzékében súlyt fektettek arra, hogy az említett tartományokban kiterjedt területeken túlsúlyban van a keresztény elem s hogy a reformok életbeléptetésénél különösen ezt a tényt kell szem előtt tartani; mi okból az örmény patriarkhátus általános táblázata az említett 6 vilajetre nézve kimutatni igyekezett, hogy

1. a keresztény lakosság $\frac{1}{3}$ -dal múlja felül a mohammedánt, hogy
2. az idézett terület örmény lakossága már magában $\frac{3}{4}$ -ét teszi ki az összes keresztény lakosságnak s hogy 3. ha a nomád mohammedán lakosságnak (a melyre a reformok nem lennének alkalmazhatók) 380,000-nyi fejszámát kirekesztjük, a megtelepedett muzulmán

¹ Ván és Bitlisz akkor még egyívú tartoztak.

lakosság száma csak 396,500-at tesz ki s ez esetben az örmény lakosság a mohammedan lakosság számát kétszeresen felülmúlja. Ellenben meg kell engednünk, hogy az örmény patriárkhátus legjobban tudhatja az örmények számát, hozzátéve, hogy a 780,750 örmény maximalis szám, mivel a patriárkhátusnak érdekében volt, hogy egy örményt se hagyjon ki. Azt is koncedálnunk kell, hogy e szám a más forrásokból eredőkkel, a 7 vilajetet illetőleg megegyez. Trotter 1880-ban 25% ráadással 805,750 örményt számít. Cuinet 1890-ben 705 ezeret, utóbbi számhoz illik a különbözetet (a patriárkhátus számítása s a Cuinet-é közt 75 és $\frac{3}{4}$ ezerben) hozzáadni. Cuinetnél a 9 vilajetre nézve is (Trapezuntot, hol igen kevés az örmény s Adanát is oda számítva) jogosult a $75\frac{3}{4}$ ezer örmény hozzáadása, a mikor is *a 9 vilajetre nézve 838,125 meg 75,750, összesen 913,875 örményt kapunk*, a mely számban, mint hozzávetőleges *maximumban* megnyugodhatunk. Ily módon a többször említett 9 vilajetre nézve a következő táblázatot kapjuk Cuinet szerint 1890-ből: Az összes lakosság száma: 5.924,125 meg 75750 ráadás, összesen: 5.999,750, ebből 4.453,250 (74,3%) mohammedán, 838,125 meg 75,750 összesen 913,750 (15,1%) örmény, görög és más keresztény (nesztoriánus, chaldeus, jákobita és sziriai) van 632 és $\frac{3}{4}$ ezer (10,6%). Ebből látható, hogy a 9 vilajet területén *az örmények a lakosságnak nem egészen $\frac{1}{6}$ -át teszik s hogy a mohammedánok ötszörte annyian vannak, mint ők* Az említett terület egyes részeiben megvan ugyan az a többség, melyet a patriárkhátus s a hatalmak követői hangoztatnak és pedig azon 5 vilajetnek (Erzerum, Bitlisz, Ván, Memuret-ul-aziz, Diarbekir) egyes kerületeiben, melyek hajdan Nagy-Örményországot tevék ki, — s a hová a 9 vilajet örmény lakosságának $\frac{2}{3}$ -da összeszorult. Ez 5 vilajetben az örmények százaléka felhág az 1880-iki hivatalos adatok szerint (s Trotteréi szerint is 25% hozzáadással) 24%-ra; Cuinet szerint 1890-ből 20%-ra s $75\frac{3}{4}$ ezer hozzáadással: 22%-ra. Mind ezen hozzáadásokkal se tudjuk 24%-nál többre felcsavarni az örmény lakosság számát; az még ezen az örményektől legsűrűbben lakott 5 vilajetben is csak $\frac{1}{4}$ -ét teszi ki az összlakosságnak s úgy viszonylik a mohammedán lakossághoz, mint 1 a 3 hoz. Ezen 5 vilajet területén csupán csak Ván-kormányzóságnak váni szandsákában s utóbbinak 5 kerületében (kaza) — melyek mind a váni tó körül

feküsznek — találjuk az örményeket túlsúlyban. Ezen kerületek: 1. a *mükküsi*: 12725 összes lakosságból 4125 mohammedánnal: 8500 (67%) örménynyel; 2. az *árdsisi*: 14750 összes lakosságból 5250 mohammedánnal s 9500 (64%) örménynyel; 3. az *adildsevázi*: 12725 összes lakosságból 4500 mohammedánnal és 8125 (64%) örménynyel; 4. *Kartskián* 55% s 5. *Bergri* 54% örménynyel.¹ Mindent összevéve őshazájukban a *Váni-tó-körül* s Kiszsiában a ciliciai Taurosz és az Antitaurosz egybetalálkozásánál, azok alatt délnek *Kozán*-ban laktak nagyobb számmal. A számtásba vett 10 vilájetnek összes lakossága 6.898,000; ezek közül 5.160,000 (tehát 74,8%) mohammedán, 939,000 (13,6%) örmény s 674,000 (9,8) más keresztény. Ha ehhez vesszük még a nyugati kis-

¹ A *Griasnow* által közölt török hivatalos és a *Koliubakin*-féle, valamint az örmény lelkészségtől egybeállított falájegyzékekben és a *Kámszárakán* volt váni orosz konzul által közzétett kerek számok szerint, többségben volnának még ugyanannak az alkormányzóságnak két megyéjében: a *hevásiban* (55%) s a *sitáki*-ban (50%), sőt ezen kívül a *bitliszi* kormányzóság *musi* szandsákának két kazájában: a *bulánukiban* (67%) s a *musi*-ban (62%) is. Mind e 9 kazának összesen 19190 km.² területén: 282705 összes lakosság közül 96500 (34 $\frac{2}{3}$ %) a mohammedán és 185125 (65%) az örmény. Ha összegezzük, úgy fogjuk találni, hogy az elébb említett 9 vilájetnek 44800 km.² területén, a mohammedánok létszáma úgy viszonylik az örményekéhez; mint 5 az 1-hez; a később említett öt vilájet 204000 km.² területén mint 4 az 1-hez; az utoljára megbeszélt 9 kaza 18190 km.² területén mint 1 a 2-höz. Tehát az említett 9 vilájetben sehol sincsenek túlsúlyban az örmények, a 9 vilájet 25 szandsáka közül csupán csak kettőben (a Vániban és a Musiban) s a 159 kazaa közül csak 9-ben. Nincs egyetlen kormányzóság sem, hol többségben volnának; csupán csak a *Váni* alkormányzóság az, hol számuk a többi lakosságnak (mohammedán, más keresztény és zsidó) felét megüti s csak kettő: a *musi* (44,8) és *Kozáni* (46,8) hol 40-en felül álló s az 50-hez közel járó százalékot mutatnak. 30 vagy annál kevéssel nagyobb százalékban élnek a bitliszi alkormányzóságban s a bitliszi vilájetben (33,3), 20 százalékban s kevéssel azon felül találhatók Erzerum vilájetben (20,3); Erzerum (22,6) és Bájá-zid (20,0) szandsákokban; a bitliszi vilájet Szeert szandsákában 29,9, tehát majdnem 30%. A diarbekiri szandsákban 22,5 s a karahisszár-sarkiban 23,4. Adana-vilájetben magában 24,1, Dsobel-i-bereket s Adana-szandsákokban együttesen 29% s a Kájszerii szandsákban 23,1. Mindezen vilájetek és szandsákok, egymástól igen messzire szétszórtaan feksüsznek s a tulajdonképi Örményország-hoz alig tartozott közülök egy-kettő. Az egyes megyéket (kazaa) már fentebb vizsgálat alá vettük s ezek közül egy-kettőben többségben találtuk az örményeket.

ázsiai vilajeteket (összesen 8) és Krétát — a hol örmények itt ott nagyobb számban előfordulnak —, azt találjuk, hogy 13.241,000 lakos közül 10.030,000 mohammedán (75,7%), — 1.114,000 örmény (8,7%) és 1.818,000 (13,7) másféle keresztény. — Orosz-Örményországban (*Transzkaukáziában*) csupán egy kormányzóságban, az *erivániban* vannak némi túlsúlyban (56%). Eriván, Ösörményországnak e része még e század elején (1813-ig) Persiához tartozott, a hogy Persiában maradt vissza az Ararát déli és délkeleti környéke (Azerbeidsán), mely valaha szintén Ösárménia része volt.

Transzkaukáziának lakossági számát és számarányát illetőleg megbízható adataink vannak; sokkal megbízhatóbbak, mint a többnyire csak hozzávetőleges török-ázsiaiak. Az erivánin kívül még egy kormányzóságban, az *elizabetpoliban* vannak egy kissé többen (34,4%-ban) az örmények; aztán *Tiflisz* kormányzóságban (24,2%), melynek akhalkalaki kerületébe az 1829-iki orosz-török háború után telepedtek meg és *Karsz* vidékén (21,3); a többi kormányzóságokban és kerületekben, Dágesztán vidékén, a 10, sőt némely helyt még az 1%-ot sem érik el. Transzkaukáziának 4.782,458 lakossága között: 958,371 = 20% az *örmény*. Tehát több, mint török Örményországban és kevesebb, mint Kis-Ázsiában, Kurdisztánban és Árméniában együtt véve. Dághesztánban és Kutaiszban alig van örmény s a többi 5 kormányzóságban található számát együtt véve felülmúlja Eriván. Itt Transzkaukáziában még azt is megtudhatjuk, hogy mily arányban áll a falusi örmény lakosság a városihoz; öt kerületben abszolút túlsúlyban vannak az örmények és pedig az Erivánhoz tartozó *Alexandropoliban* (91%), a Tifliszhez tartozó *Akhalkalakiban* (71%) s megint az Erivánihoz tartozó *Új-Bájazidiban* s az *Ecsmiádziniban* (64%). Utóbbi kerületben s így orosz földön székel az összes gregoriánus örmények főpatriárkhája, a katolikosz. Az elizabetpoli kormányzósághoz tartozó *szűszai* kerületben szintén 58%-ban találhatók.¹ Úgy találjuk, hogy orosz Trauszkaukáziában

¹ A többi kerületeket, hol 50-nél kevesebb és 40-nél több, vagy 30-on felül lévő százalékban laknak, itt mind elé nem sorolhatom. Transzkaukázia városaiban még több örmény lakik, mint a vidéken, különösen a tífiszi kormányzóság városaiban: Achalkalakiban magában 95%, Telárban 82%, Achalcichban 65%, Dusetben 58%, Szignálh-ban 55%, Tifliszben 48%. Az eriváni kormányzóságban Új-Bajazid, Alexandropol (Gümürü) s Eriván városokban: 99,95 és 48%-ban találhatók. Az újon szerzett karsi tartományban Oltu város-

kisebb területen aránylag több az örmény, mint ázsiai Törökország megfelelő részeiben s hozzátehetjük *Palgrave* után, ki ezt már 1855-ben megfigyelte, hogy török Örményország mindenik orosz török háború után — hova-tovább mindinkább átváltozott Turkesztánna a mohammedán bevándorlás s az örmény kivándorlás következtében. Az Urumiai-tó környékéről is már e század elejétől fogva egyre pusztultak az ottani igen szorgalmas földmivelő örmények.

Ide csatolom még *Cuinet* (1887) után néhány örmény-kurd-országi s kis-ázsiai meg szíriai város lakos-számát az örményekéhez viszonyítva :

Vilajet	Város	Összes lakosság	Török	Kurd	Moham-medán	Örmény	Más-nemű keresztény
I. Erzerum....	Erzerum ...	38906	—	—	26564	10435	484
»	Erzingján ..	23000	—	—	15000	7509	200
II. Bitlisz	Bitlisz	38886	—	20800	20800	16286	1800
»	Mus	27003	—	14083	14083	12921	—
III. Ván	Ván	30000	—	—	16000	13500	—
IV. Diarbékir .	Diarbekir ..	35000	15000	4130	19130	10979	1912
»	Márdin	25000	10000	4000	14000	7230	1490
V. Memuret-ul-aziz	Khárpút ...	20000	—	—	12600	6947	—
»	Arabkir ...	20000	—	—	11000	9000	—
»	Égin	19000	—	—	11439	5761	—
»	Málattia ...	30000	22480	4000	26480	3120	—
VI. Szívász ...	Szívász	43122	—	—	32501	9089	1529
»	Ámászia ...	30000	—	—	20000	10000	—
»	Tokát	29890	—	—	18250	10450	750
VII. Trápézünt	Trápézünt .	35000	—	—	19500	6000	8200
VIII. Aleppo ..	Áleppo	127149	—	—	97451	5550	16205
»	Aintáb	43150	—	—	30486	4640	7167
»	Ántákie ...	23550	—	—	16000	3784	3500
»	Márás	52000	12412	16104	30516	6008	13626
IX. Adana ...	Adana	45000	—	—	30000	12575	—
X. Angora ...	Ángora	27825	—	—	17992	7855	1565
»	Kájszarie...	72000	—	—	45000	9600	14400

kában 68%, Karsban magában 63% az örmény; természetesen a török kivándorlások folytán a legutóbbi orosz-török háború után. Ugyanitt, Kágizmán városban ugyanabból az okból 50%-nál több az örmény. Elizabetpol kormányzóságban Szúsza és Elizabetpol városokban szintén nagyobb számmal (57 és 47%) található. Baku kormányzóságban Baku kereskedő városnak 25% körül van örménye; Gokcsáj m.-városnak szintén 29%. A kutaiszi kormányzóságban Bamtumban 23% s Ártvin m.-városban 76% örmény lakik. Mindkét kormányzóság

Végezetül, hogy a legújabb Örményországból is álljon itten valami: A londoni angol-örmény társaság kimutatása szerint («The case of the Armenians»), nemkülönbén két francia kötetkének¹ tanuskodása nyomán: Ázsiai-Törökország kisázsiai, örmény-kurdisztáni, szíriai vilajetjeinek majdnem minden városában és vidékén, a hol az örmények kissé sűrűbben laktak, két év alatt tervszerűen irtották az örmény férfi lakosságot s az örmény összes lakosságot kivándorlásra vagy a mohammedán hitre áttérésre kényszerítik. Szasszúntól kezdve Konstantinápolyon, Trapezuntton, Erzerumon keresztül le Zejtunig és Urfáig összesen 100,000-re tehető, ha nem többre, az örmény lakosságnak számbeli fogyatkozása és pedig lehet mondani, hogy a városi örmény lakosság $\frac{1}{3}$ -át leöldösték és kivándorlásra kényszerítették, míg a falusi örményeknek $\frac{2}{3}$ -da elpusztult, kivándorolt, vagy mohammedánná lett.

*

Én az örmény felföldre először 1877 szeptember 21. készületlenül és tudatlanul hatoltam be, jóformán térkép és könyvek nélkül, mint aféle professionatus utazó, a török kormány által a háború tartamára szerződötett katona-orvos. A legkevésbé sem tudtam, hogy mi áll előttem és mi vár reám; a mi csekélyke információt itthon és főként Trapezuntban nyertem, az annyiban állott, hogy Erzerumban nagy hidegek járnak, jó lesz az ellen védekezni s hogy említett városban a lakásviszonyok nem valami különösek. Az élelmezés iránt — útközben Trapezuntból Erzerumba — legjobb lesz rizs, vaj, kávé, tea, cukor stb. magammal vitelével gondoskodni. Erzerumban jelenleg ezek meg ezek az európaiak tartózkodnak. A Trapezuntból Erzerumba vivő kitűnő minőségű út felől inkább kaptam felvilágosítást először egy orvostól, ki annak építése alatt ott működött; aztán az egyes állomásokat is feldiktálták s az akkori o.-magyar konzulnál, Kviatkowski lovagnál kis a régi s az újabb Örményországnak határán kívül fekszik; még kijebb esik a Csiszkaukáziában fekvő Mozdok város a maga 30% örményével, u. sz. az örményekben gazdag Kizliár kereskedő város.

¹ «Martyrologe Armenien. Tableau officiel des massacres d'Arménie, dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople. Paris, au bureau des oeuvres d'Orient. Rue du Rêgard 20»; és «Les Massacres d'Arménie. Témoignages des victimes. Paris, Edition du Mercure de France.»

lérkép másolatot is készíthettem. Furgon-nal¹ — négykerekű magas ernyős szekérben, utazhattam volna kollegáim társaságában; de én mint aféle takarékoskodni akaró maradó párti, a legkellemetlenebb, mert legszegényesebb utazási módot választottam s egyedül egy váni örmény-kereskedőnek a társaságában egy rossz gebének a hátára jó magasra rakott holmi tetején igyekeztem nap-nap után 6—8 órán keresztül kötőlék és istrángból készült kengyel forma hurok segélyével az egyensúlyt, — az állat minden lépésénél egyet előre és egyet hátra zökkenve — lentartani. --- A Lloyd hajón is Konstantinápolytól Trapezuntig (szept. 15-től — 18-ig), a Fekete-tengernek gyönyörű déli partvidéke előtt végig — Ineboli, Számszun, Ordu és Kerázunt tengerparti városok előtt — 16-án és 17-én rövidebb-hosszabb ideig megmegállva, de sehol ki nem szállva, Szinap (Sinope) és Tireboli előtt elhajózva — távcső, sőt egyszerű színházi látéső és magyarázó hiányában, nem élvezhettem s nem érthettem semmit.² S midőn aztán Trapezuntból be a pontusi hegylánczolatnak különben is elcsigázott állatjainkon neki indultunk, csak annyit tapasztaltam, hogy két nap buja növényzetű (azalea és rhododendronos) hegyoldalak közt kanyargó úton, hol a lefelé zuhogó patak partján, hol attól távolabb s jó magasán lőltte folyton hágtunk. A két nap alatt 12—14 órányi lépésben tett útát érte, egy órára 5 km.-t számítva, összesen 60—70 km.-t haladtunk hegynek fel. Első nap, mint ez Ázsiában rendesen szokás — e miatt is, meg a miatt s főként azért mert a lóhajesárok oly nehezen válnak meg a várostól, kivált ha valami hosszabb útra indulnak — későn indultunk, még *Dsevizlik*-ig (Diósad) sem juthattunk s a *Deirmen dere*- (malom-völgy)-beli jó útra is csak 3—4 órai út után értünk ki a pontusi hegyláncz aljába. A tulajdonképi hágó csak másnap kezdődött fel *Hámpszikőj*-ig a *Czígana*-tető aljában, — szept.

¹ A 80-as évek vége felé már a mennyi amerikai misszionárius mind furgonon (a cserkeszek ernyős és kisebb fajta négykerekű szekerein) utazott ide s tova a kikötő (Számszun) s állomási helyük között. Azelőtt csak a francia konzul tevé ezt, kinek a legkevésbé sem irigyeltem sorsát.

² 1880. márcz. 6-án reggeli 6 órakor másodszer hajóztam be a Bosporusba s két óra múlva abból ki a Fekete-tengerbe, 7-én reggel Ineboli este Sinope, 8-án Számszun s 9-én — a mely nap Trapezunt elé meg is érkezünk — Kerázunt előtt állottunk meg.

23-án. Az út eleinte éger- és fenyő-erdők közt, később mind pusztább hegyhátakon vitt hosszan kigyózva fel a tetőig. A másoldali lejtőn egy darabig mellékútakat használtunk. Cziganakőj nevű falúnál déli pihenőre megálltunk, d. u. megint hágtunk, míg aztán a hegyek közül egy kissé ki nem értünk s a Gümeskháne és Ardasa előtt k.-ról ny. nak folyó *Karsutcsájjal* szemközt nem találkoztunk. Szept. 24-én Bderappas-ából (Czigana és Ardasa közt) elindulván, folyton az említett folyam partján haladtunk felfelé s Ardasában megállás nélkül — a *gümeskhánai* gyümölcsös völgybe ereszkedtünk alá. Megjegyzem, hogy *Hámpszikőj* után minden kopár volt, úgyszintén Gümeskháne után is. *Gümeskháne* (ezüst khán) várost, mely a trapezunt-erzerumi úttól jobbra fenn a magasban egy tölcészerű völgy körül építve fekszik — érintetlen hagytuk s egy az út melletti khánban háltunk meg. Gümeskhaneból szept. 25-én napfelkelte előtt indultunk el, s Tekke előtt meg nem állván Cseliahánban háltunk meg, a honnan szept. 26-án reggel jókor elindulván *Balachor* előtt pihenőt tartottunk, aztán tovább haladva Bajburton 2 órával innen Barsahanba tértünk éjjeli szállásra. Szept. 27-én hajnalhasadta előtt elindulva, megint pusztá tájon haladtunk s 3 óra alatt elértük *Bajburt* várost, de azt elkerültük s az országúton a Csorok partján, melylyel még Bajburt előtt találkoztunk volt — megálltunk. Gyönyörű szép sziklás bemenet tárult elénk az útunkban ért második magas hegység, a *Kopdag* alá, melyet másnap szept. 28-án kellett megmászunk, míg az elindulásunktól számított 10-ik napon az erzerumi síkra ereszkedtünk alá. *Askalán* meg a várostól 3 óra távolságra ny.-nak fekvő *Ilidsán* (türdöhely) keresztül, a sík délkeleti szögletéig megint lassú hágóban felhaladva, a teméntelen sírkerttől környezett s jól megerősített Erzerumba érkeztünk s ott a város közepén egy khánban megszálltunk.¹

Erzerumba érkeztünk, szept. 30-án, Ramazán-böjthónap s

¹ A Trapezunt és Erzerum közötti egyes állomásoknak egymástóli távolsága (angol mérföldekben) s a megmászott hegyeknek magassága Norman szerint (Armenia and the campaign of 1877. London 1878) a következő: 1. Trapezunttól Dsevizlikig — 18 mértf. 2. Dsevizliktól Hámpszikőjig 16 mértf. 3. Hámpszikőjtől Ziganaig 24 mértf. (Zigana magassága 5200 láb); 4. Zigana-tól Gümeskháneig 27 mértf. 5. Gümeskhane-tól Khadrakig 27 mértf. Kopdag magassága 8000 l., Erzerumi síké 6150.

éjjelente hegyen-völgyön lakodalom volt; hahotázó vig kedv uralkodott mindenütt, miután a muszkákat nemrég a határon túl visszaverték. Nappal a hivatalok, polgáriak úgy mint katonaiak, mind zárva voltak, a központi kórházi (merkesz khaszlákháne) gyűlésterem üres s nekünk csak este lehetett dolgainkat — sok czipó- és csizma-lehúzás és oknélküli hajlongás után — elvégezni, a mikor is úgy miként Konstantinápolyban én tolmácsoltam franczia nyelven. Kettőnkét: egy hallei poroszt s engemet Karszba rendeltek, más kettőnkét: egy müncheni hájort s egy erdélyi szász Vánba s ötödik útitársamat, mint legidősebbet, helybeli szolgálatra az Idadie nevű közép-iskolából átalakított kórházba. Megjegyzem, hogy négyünk közül csak is egy — a müncheni — jutott el s az is csak a háboru után rendeltetési helyére.

Pár heti időzés után Erzerumból okt. 14-én a Karszi kapún — persze megint későn — kiindultunk s első nap a *devebojuni* apró hegyláncz dombjai közt tévedtünk el, mig szerencsére *Uzun-Achmetre* bukkantunk, hol egy kis erőszakoskodással meghálaltunk. Másnap a defiléből kijutva, *Kurudsu* nevű falun át siettünk a *Passzini-sík* é.-k.-i egyik zúgában fekvő *Hasszánkáléba*, mely városka a karszi úton tulajdonkép az első állomás (6—7 ó.); itt éjjelre megszálltunk s 3-ik nap *Köpri-kőj* (hid-falu) után — hol az *Araxesen* keresztül hid vezet a váni és hájázidi útra — a karszi úttól eltértünk é-nak s Khorasszan helyett (mely a tulajdonképeni második napi statio lett volna) *Azap* ban háltunk. Mindez a lóhajcsárnak vonogatózása miatt, ki nem akart velünk tovább menni s a ki rákövetkező nap *Zevinben* (a meddig 1878 után az új orosz határ addigi török földbe behatolt), a falu nagyjával, aprajával együtt — az aladsadaghi, a törökökre nézve szerencsétlenül kiűtött ütközet hírére, a muszkák elől menekülve — ott hagyott minket lovaival, társam nyergét is magával vive — a faképnél. Én innen holmimat hátamra szedve, egyesegyedül siettem Karsz felé gyalog, csepegő esőben előre s estére (az új orosz török határon belől eső) *Jeni-kőj* elé (tehát a mostani Transkaukaziába) egy cserjésbe értem s ott a szabadban, táskámat fejem alá téve, s aztán egy török molla által élesztett tűz köré fiaival együtt guggolva, azt nedves galyakkal az esőtől védetlen, felváltva élesztve — az éjet kihúztam valahogy. Innen aztán —

miután másnap (okt. 19-én) az Aladsadagnál szétvert török sereg maradványaival megnépesült az út, egy csecsencz lován tértem vissza 3 nap alatt Erzerumba. — A táj Erzerumtól az új orosz határig kopár, pusztá, fekete-szürke, szintelen. — Azelőtt sohase láttam volt bomló-félben levő sereg visszavonulását; most igen. Szegény Cserkesz-Mussza-Pasát, — a későbbi erzerumi hadosztály-parancsnokát s még később (1882) a kurd Obeidulla sejh elfogóját — Köpri-köjben találtam egy háztetőn ülve, a mint a sereg romjait mezei rendőrség és idegen tiszték segélyével egybetömöríteni igyekezett, a mi neki 4000 ember erejéig sikerült is Hasszankaléban Galantai dr. honfitársat, — a ki Karsz felé útaztunkkor egy héttel ezelőtt oly vig-kedvű és bizalommal telt volt, — rémitően megijedve találtam; az előttem megérkezett francia Temps-korrespondens Ms. Aimé folyton ismétlé neki „les tures sont f...s Ms., les tures sont f...s“.¹ A rá következő éjjel megérkezett Daily-News levelező Mr. O'Donovan elmondá, hogy szerencsés volt lovaival Mukhtár pasának, a 12 hegyi ágyúval s csekély kíséretteli menekülésnél segélyére lehetni. Az ismeretséget ez urakkal Erzerumba való visszatértem után az egész ostromzárolás alatt folytattam s tőlük sokat tanultam, kivált O'Donovantól, a ki kitünően volt értesülve s meglepően hű haditérképi vázlatokat küldött be gazdájának — már akkor t. i. a mikor nem volt földrészeg. — Erzerumban 1877. okt. 22-étől 1878. márczius 12-ig bezárólag sokat tapasztaltam és sokan mentem keresztül úgy, mint legtöbb kollegám; csak ép annyit nyertem az ostromzár alatti támadások (nov. 9., 12., 15.) előtt, alatt és után a távolról hallott puskaropogás és ágyúdörgés által okozott apprehensiók miatt kiállott felelmek s a személyesen 40 fekvő kollegával együtt kitapasztalt borzasztó typhus járvány (kezdődött 1877. decz. közepe táján s szűnt kissé 1878. febr. elején) után, hogy életben maradtam s nem pusztultam el Erzerumban, mint 7 kollega közül 2 velem-jött: az erdélyi szász és a hallei porosz. A faszükség miatt én is szenvedtem, a mikor is a régibb házakból naponta 10 et 12-öt bontottak le fájuk kedvéért.² A devebojuni (nov.

¹ Azt hiszem, hogy ezt most 20 év múlva inkább lehetne mondani.

² Mint egy nem rég hazatért kollega Petermann közleményeinek m. évi utolsó füzetjében írja, most Erzerumban, hol nagy a nyomorúság s kevés a kereset, az iszonyú büzös-szagú tezeggel (tözeggel) fűtenek. Mi már 20 évvel ezelőtt megbeszéltük, hogy Erzerum a *Szoganli-dag* elvesztését meg fogja sinyleni, mi be is következett.

4-iki) a törökök részéről elvesztett ütközet csak annyiban érdekelt, hogy egy második debandadeot láttam Erzerum utczáin, a mely még szomorúbb volt, s hogy az ambulance-szal nem minket, hanem az angol orvosokat küldték ki, azokat jobb mézszárosoknak tartották, mit később a szegény török katonák kárára a Paszturmadsi-khánban a Staffordhouse-Comity számlájára mintaszerűen berendezett szép kórházukban — busásan be is igazoltak; — operálván minden szabály nélkül derűre-borúra úgy, a hogy nekik jött. — A támadások, inkább meglepetések alatt és közvetlen után sebesülteket is kaptunk már mi is benn a városban egyes khánokból jól-rosszul hevenyészett kórházakban (a typhusz-járvány tetőpontján 24 ilyen khán volt átalakítva, összesen 4000 beteggel). Szegények! még a nehezebben sebesültek is gyalog vánszorogtak kórházunkig (Jenikhán), maguk után hosszú vényomot hagyva Csakis a központi kórházba (Merkesz), szállították katonai betegszállító kocsikon a sebesült főbb és alantasabb tiszteteket s az Idadiebe (középiskolából átalakított kórház, a melyhez később, a Jenikhánnak az angol s még később a dán orvosok részére történt átadása után, én is kerültem) a reménytelenül sebesülteket, — fejbe lőtteket — kikef eszméletlen állapotban szállítottak oda meghalni. — Az oroszok zöme okt. 29-én érkezett Hasszánkale meglepése után a devebojuni *Feizi-pasa* (Kollmann vagy Kohlmann, magyar menekült, 52. ezredbeli százados, később honvéd őrnagy s Moga seregének tábornoki feje¹) által erődített állás elé, míg egy részük Kurudsuban maradt. Összesen lehetnek vagy 30,000-en. Nov. 4-én reggel 10 órakor támadták meg a devebojuni állást, azt némileg megkerülvén, aztán délután jobbról. A törökök — kik valami 17,000-en voltak — nem álltak helyt s lett megint rendetlen visszavonulás, közvetlen a karszi kapu előtti fortba s a város többi erődítéseibe (tabia). Az útakon eldobálták töllény-tartóikat, lőszerkészletüket és sátraikat elveszték. Az nap esett az első hó. Az utczák nov. 5-én és 6-án telve voltak bomlott katonasággal, mely a kenyeres boltokat ostromlá. Parlamentair jött a városba az oroszoktól. Az Iszmail-Kurd-Pasával egyesült Muktár-pasa — kihez nov. 15-én az Azizie erőd alatt fekvő tűzéraktanyába (topesi kislá)

¹ L. *Gracza* Gy. Szabadságharcz története II. k., 266. l. Moga tbnok. jelentését s 269. l. a Képviselőház határozatát a sukorói győzelem hírére.

O'Donovan társaságában kilovagoltam — Konstantinápolyból várta az engedélyt a feladásra; de később a legrosszabb és legváratlannabb időben — hajnal előtt, esti 7 és 8 óra közt, éjféli utáni 3 óra után — ismételten megkísérelt támadások szerencsés visszaverése után meggondolkozott s a muszkák sem igen erőszakolták a dolgot, maguk is roppantúl szenvedvén a typhus-járvány miatt. Csupán csak körülzárva tartottak s így ért a török új év első és második napja, — decz. 17. és 18-ka — amikor már kollegáim egyrésze nagy betegen feküdt; a beteg katonák is erősen haltak, napjában 100. — 1878. febr. 3-ra — miután a fegyverszüneti és átadási tárgyalások sikerre nem vezettek — újból támadást vártunk; ekkorra már a városi török tényleges haderő 8—10,000-re apadt, úgy a hagymáz és vérhasjárvány, mint a *palántökeni* szerencsétlen *diversio* miatt. Ugyanaznap délutánján 8 orosz katona jött a városba, köztük 1 őrnagy, szép szálas derék emberek, 30 török lovas kíséretében; ezek békehírt hoztak. Febr. 5-én már hírek szállingóztak a város átadásáról; az örmények alig várták az orosz szabadítókat¹, a városban járt orosz katonák meleg fogadtatásra találtak az örmény házakban. Febr. 8-án még meglehetősen kemény hideg volt s az utcák telvék lábnyi magas el nem takarított hóval, a Palántöken persze még hóval takart. Febr. 10-re a háztetőkről való letakarítás folytán magasra tornyosul a hó; ekkor s 11-én még semmi biztost sem tudtunk a város sorsa felől, némelyek szerint két hét múlva benn lesznek a muszkák. Febr. 12-én megint havaz, semerre sem szabad az út, még Ilidsa felé se; mindennap oroszok járnak benn a városban, hol egyért, hol másért. Febr. 11-én két török ezredet, kik a Palántökenen át akartak kelni, elfoglalt az oroszok s fegyver nélkül küldték vissza; ugyanerre a napra várták az orosz betegeket. 14-én megint orosz katonák jártak benn bevásárolni, 15-én a törökök ágyúikat és egyéb löszereiket szállítják el a tábiákról (erődítményekről). 16-án az volt a hír, hogy 31,000 (?) orosz fog bevonulni; a törökök megkezdték a kivonulást s folytatták 21-ig. Azalatt orosz törzsorvosok veszik számba a kórházakban az ágyakat s febr. 22-re a borzasztóan kártyázó és részeges orosz tiszték megtöltik a kávéházakat; *Heymann* tábornok alatt

¹ Most 20 év múlva valószínűleg megkapják őket.

20 zászlóalj vonúlt be Hasszánkáléból s Devebojun környékéből. A rendes gyalogság francia sipkát hord, a többi a rettegett cserkesz és csecsensz. Utóbbiak febr. 24-én garázdálkodnak az utcákon, febr. 26-án megint egy orosz lőtörzsorvos (General Dr. Schultz) látogatta meg kórházunkat. Febr. 27-re újból hó hullott; dán orvosok érkeztek. Márcz. 1-én egy ezred orosz katona elment, egészen más katonaság jött állandó helyőrségül. *Lorisz-Melikoff* tábornok is meglátogatta kórházunkat, az Idadiet. Márcz. 6-áig mindinkább tisztúlt az idő; bár meglehetősen fagyos hideg volt, de legalább hó nem esett s szél nem fujt, később lágyult is az idő, majdnem tavaszias lett. Az utcákról a hó logyott, úgyszintén a várost körülvevő tetőkről. Márcz. 7. és 8-án örmény ünnep volt Orosz térparanesnok *Sesemann* tbnok volt, kihez folyamodtam kibocsájtási engedélyért; *Oicsokoff* volt a polgári kormányzó. Az oroszok Erzerumot még sem kapták meg: a Szogánli-hegynél lett az új határ. Szegény örmények jól jártak a muszkabarátságukkal. 1878. márcz. 13-án elindúltam Erzerumból Erzingjánba, mely utazásról, s a többiekről is egy más alkalommal írok.

BUTYKA DEZSŐ.